

ویراسته اندرو ریپین

رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن

به کوشش و ویرایش مهرداد عباسی

انتشارات حکمت

تهران، ۱۳۹۴

این کتاب ترجمه‌ای است از:

Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'ān,
Andrew Rippin (ed.),
Oxford: Oxford University Press, 1988.

رهیافت‌هایی به تاریخ تفسیر قرآن: مجموعه مقالات
ویراسته اندرو رپین؛ به کوشش و ویرایش مهرداد عباسی

۳۲۴ ص، تهران، حکمت، ۱۳۹۲ ش

شابک: 978-964-244-119-8

فیا

عنوان اصلی:

Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'ān, 1988

تفاسیر -- تاریخ -- مقاله‌ها و خطابه‌ها

رپین، اندرو، ۱۹۵۰-م، ویراستار

Rippin, Andrew

عباسی، مهرداد، مترجم

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ۸۶ ر/ BP۹۲

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۹

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۳۳۸۹۲۲۷

انتشارات حکمت

تهران، خیابان انقلاب، ابتدای ایوریجیل، شماره ۹۴، کدپستی ۱۳۱۵۶۹۴۱۶۴

تلفن: ۶۶۴۶۱۲۹۲/۶۶۴۱۵۸۷۹ شماره: ۶۶۴۰۶۵۰۵

سامانه پیام کوتاه: ۰۲۱۶۶۹۵۰۹۸۷

www.hekmat-ins.com

info@hekmat-ins.com

رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن

ویراسته اندرو ریین

به کوشش و ویرایش مهرداد عباسی

دبیر و ویراستار مجموعه: مهرداد عباسی

چاپ اول: ۱۳۹۴ ش/۱۴۳۶ ق

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۴۴-۱۱۹-۸

حروفچینی و صفحه‌آرایی: مؤسسه فرهنگی هنری حکمت

چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر کیمیاوی حضور

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه (از قبیل چاپ، فتوکپی،

الکترونیکی، صوت و تصویر) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است و پیگرد قانونی دارد.

قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان

فهرست

۱۱	پیش‌گفتار ترجمه فارسی
۲۳	یادداشت ویراستار انگلیسی برای خواننده ایرانی
۲۵	معرفی نویسندگان
۳۱	اختصارات منابع لاتین
۳۳	مقدمه
	اندرو ریپین / مهرداد عباسی

الف) شکل‌گیری و تحولات تفسیر

۴۵	۱. خاستگاه‌ها و نخستین تحولات سنت تفسیر
	فره لیمهاوس / نصرت نیل‌ساز
۶۹	۲. ارزش قرائات حفص و ورش برای تاریخ متن قرآن
	ادرین براکت / راحله نوشاوند
۸۹	۳. هرمنوتیک قرآن از نگاه طبری و ابن‌کثیر
	جین مک‌اولیف / مهرداد عباسی
۱۰۹	۴. احادیث تفسیری در کتب سه
	مارستن اسپیت / سیدعلی آقایی
۱۳۱	۵. افسانه‌ها در منابع تفسیر و حدیث: خلقت آدم و داستان‌های مرتبط
	متیر قسطن / مهرداد عباسی

ب) گونه‌های تفسیر

۱۷۱	۶. گونه تفسیری «ناسخ و منسوخ قرآن»
	دیوید پاورز / سعید عدالت‌نژاد

۱۰. رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن

- ۲۰۱ ۷. تفسیر بلاغی قرآن: اعجاز و موضوعات مرتبط
عیسی بکاطه / مهرداد عباسی
- ۲۲۵ ۸. متون واژه‌نگاری و قرآن
اندرو ریپین / مهرداد عباسی

ج) فرقه‌ها و تفسیر

- ۲۴۷ ۹. قرآن ناطق و قرآن صامت: پژوهشی در اصول و تحولات تفسیر شیعه امامیه
محمود ایوب / محمدحسن محمدی مظفر
- ۲۷۱ ۱۰. تأویل قرآن از نگاه اسماعیلیه
اسماعیل یوناوالا / محمدحسن محمدی مظفر

د) گرایش‌های جدید در تفسیر

- ۳۰۱ ۱۱. تفهیم القرآن ابوالاعلی مودودی
چارلز آدامز / مژگان آقایی گندمانی
- ۳۲۱ نمایه

پیش‌گفتار ترجمه فارسی

خرسندم که با انتشار کتاب پیش رو پنجمین شماره از مجموعه «مطالعات قرآن و حدیث» در اختیار خوانندگان و علاقه‌مندان مطالعات اسلامی قرار می‌گیرد. این مجموعه، که چندی پیش به لطف دوستانم در انتشارات حکمت شکل گرفت، قصد دارد تا مباحث، مسئله‌ها، روش‌ها و دیدگاه‌های جدید در مطالعات آکادمیک قرآن و حدیث را معرفی کند و رویکردها و چشم‌اندازهای نو در مطالعات اسلامی را نشان دهد.

از میانه قرن نوزدهم میلادی، مطالعات اسلامی به‌طور عام و مطالعات قرآنی به‌طور خاص به‌مثابه رشته‌ای آکادمیک در غرب پدیدار شد و به تدریج جریانی سر برآورد که بنا داشت فارغ از ملاحظات کلیسایی و انگیزه‌های قرون وسطایی و در قالب پژوهش بی‌طرفانه و غیرجدلی به شناخت اسلام و کتاب مقدس مسلمانان بپردازد. با گذشت حدود یکصد و پنجاه سال از آن زمان، مطالعات اسلامی و قرآنی غریبان از حیث کمی و کیفی پیشرفت چشمگیری داشته و به یکی از بانشاط‌ترین و پررونق‌ترین دوره‌های خود رسیده است. از اواخر قرن بیستم میلادی به این سو، کتابخانه مطالعات اسلامی در غرب با سرعتی فزاینده در حال گسترش است و فقط در حوزه مطالعات قرآنی سالانه حدود ده‌ها عنوان کتاب و مقاله در اروپا و آمریکا انتشار می‌یابند و به غنای این کتابخانه می‌افزایند. پیش‌تر در پیوند با ضرورت توجه به مطالعات قرآنی

در غرب، به‌ویژه مطالعات این چند دهه اخیر، نکاتی را برشمرده‌ام.^۱ با این حال، در اینجا مایلم بر این نکته تأکید کنم که برای ایجاد تحول در مطالعات قرآنی و ارتقای کیفی پژوهش‌های این حوزه به زبان فارسی راهی جز شناخت و بررسی مطالعات قرآنی در عرصه بین‌المللی نیست. از طریق مطالعه این آثار از یک‌سو می‌توان به اهمیت روش‌مندی علمی و پایبندی به قواعد پژوهشی پی برد و از دیگر سو می‌توان دریافت که آشنایی با زبان‌های سامی و ادبیات یهودی-مسیحی و نیز شناخت تاریخ عرب پیش از اسلام و دوران باستان متأخر تا چه اندازه در عرضه تحقیقی معیار تأثیرگذارند. اگرچه بی‌تردید برای بررسی مطالعات قرآنی غربیان بهترین کار مطالعه این آثار به زبان اصلی است، نقش ترجمه را در انتقال مسئله‌ها، روش‌ها و دیدگاه‌های علمی نباید نادیده انگاشت. مجموعه «مطالعات قرآن و حدیث» در پی آن است تا از طریق ترجمه برخی از آثار شاخص غربی در حوزه قرآن و حدیث، که عمده آنها در اروپای غربی و آمریکای شمالی تدوین و منتشر می‌شوند، سهمی ناچیز در بازتاباندن این پژوهش‌ها در جامعه فارسی‌زبان داشته باشد. بر این باورم که یکی از مهم‌ترین معضلات در فضای مطالعات قرآنی جامعه امروز ما فقدان مسئله پژوهشی و نبود انگیزه کافی برای فعالیت علمی و آکادمیک است. ترجمه آثار غربیان خواهد توانست مسئله‌هایی جدید فراروی محققان جوان ما قرار دهد و از این طریق برای پژوهش‌های نو در پیوند با آن مسئله‌ها ایجاد انگیزه کند. بدین ترتیب، موضوعات گوناگون مرتبط با مطالعات قرآنی بسط و گسترش خواهند یافت و راه را برای دستیابی به وضعی مطلوب‌تر در مطالعات اسلامی هموار خواهند کرد. پروژه ترجمه فارسی *دائرة المعارف قرآن* - که از سال‌ها پیش آغاز شده و تا کنون سه جلد آن انتشار یافته - نیز با همین هدف در انتشارات حکمت در حال انجام است. چاپ این دائرة المعارف به زبان انگلیسی در نخستین سال‌های قرن بیست و یکم را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ

۱. ازجمله بنگرید به مصاحبه نگارنده با روزنامه *اعتماد* که با این مشخصات منتشر شده است: «قرآن پژوه غیرمسلمان باید منصف و آگاه باشد»، *اعتماد*، سال دوازدهم، ش ۳۰۶۲، ۲۷ شهریور ۱۳۹۳، ص ۱۲.

مطالعات قرآنی در غرب دانست. این دائرةالمعارف، در مجموع، نمونه‌ای گویا از رویکرد آکادمیک غربیان در مطالعات قرآنی و حاکی از نگاه همدلانه آنان به موضوعات مختلف این حوزه است و ترجمه آن می‌تواند تا حد زیادی اهداف مجموعه را برآورده سازد.^۲ امیدوارم برآیند این تلاش‌ها گامی به جلو در مسیر تثبیت گفتمانی آکادمیک در مطالعات قرآنی به زبان فارسی باشد.

۲

در میان پژوهش‌های گوناگون درباره جنبه‌های مختلف قرآن، مطالعه تاریخ تفسیر قرآن برای محققان حوزه مطالعات قرآنی، چه در جهان اسلام و چه در محافل غربی، همواره جذاب بوده است. در سنت اسلامی، اگرچه توجه به تاریخ تفسیر و بیان اصول و قواعد تفسیر قرآن از سده‌های دور و در قالب آثاری با عناوینی چون «طبقات المفسرین» و «اصول التفسیر» سابقه داشته است، آغاز تلاش‌های جدید و منسجم برای تحلیل تاریخی و روش‌شناختی تفاسیر قرآن را باید به حدود نیمه قرن بیستم میلادی و تألیف آثاری چون التفسیر و المفسرون محمدحسین ذهبی (د. ۱۹۷۷) بازگرداند. ذهبی در این کتاب، که در اصل رساله دکتری‌اش بود و در ۱۹۴۶ در دانشکده اصول‌الدین دانشگاه الازهر از آن دفاع کرد، کوشید تا علاوه بر عرضه بحثی مبسوط درباره تکوین و تطور تفسیر قرآن، روش‌ها و گرایش‌های مفسران فرقه‌های مختلف اسلامی از آغاز تا دوره معاصر را معرفی و نقد کند. در همین سال‌ها بود که امین خولی (د. ۱۹۶۶)، نواندیش مصری، نیز تکملة معروفش را بر مقاله «تفسیر» چاپ اول دایرةالمعارف اسلام نوشت. خولی در بخش آغازین این تکملة مهم و اثرگذار، که بعدها در قالب کتابچه‌ای منتشر شد، تاریخ پیدایی

۲. درباره ویژگی‌های این دائرةالمعارف و ترجمه فارسی آن بنگرید به مصاحبه و مقاله نگارنده به ترتیب با این مشخصات: «رویکرد آکادمیک با نگاهی همدلانه»، مهرنامه، سال چهارم، شماره ۳۰، مرداد ۱۳۹۲، ص ۲۶۴-۲۶۶؛ «دائرةالمعارف قرآن یا ترجمه‌ای کیو: به سوی تثبیت گفتمان آکادمیک در مطالعات قرآنی به زبان فارسی»، کتاب ماه دین، سال شانزدهم، شماره پیاپی ۱۹۲، مهر ۱۳۹۲، ص ۲۸-۳۷.

تفسیر از دورهٔ صحابه تا دورهٔ جدید را به اختصار مرور کرد و از این رو، این تألیف هر چند مختصر را نیز می‌توان الهام‌بخش آثار بعدی در نظر گرفت. از آن سال‌ها تا به امروز، در جهان اسلام، آثار فراوانی با موضوع معرفی، تحلیل و نقد روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن به زبان‌های عربی و فارسی منتشر شده‌اند.^۳

در سوی دیگر، در فهرست مطالعات قرآنی غربیان در یکصد سال اخیر نیز تفسیر پژوهی جایگاهی ویژه داشته و مطالعات تفسیری بخش مهمی از این مطالعات را به خود اختصاص داده است، چنانکه می‌توان گفت پژوهش علمی و آکادمیک دربارهٔ تفاسیر و مفسران قرآن با نوشته‌های محققان غربی آغاز شد. انتشار اثر ماندگار ایگناتس گلدتسیهر (د. ۱۹۲۱)، اسلام‌شناس مجاری، با عنوان *گرایش‌های مسلمانان در تفسیر قرآن* در سال ۱۹۲۰ به زبان آلمانی - که دست‌کم دو دهه پیش از اثر ذهبی به چاپ رسید - زمینه‌ساز عمدهٔ تحقیقات نسل‌های آینده در این حوزه بود. در دهه‌های بعد، محققان غربی به فکر تکمیل و تقویت این پژوهش‌ها آغازین گلدتسیهر افتادند، که نمونه‌های شاخص آنان کسانی چون ژاک ژومیه (د. ۲۰۰۸)، یوهانس بالیون (د. ۲۰۰۱) و یوهانس یانسن (متولد ۱۹۴۲) بودند. این سه تن هر یک با تألیف کتابی مستقل به گوشه‌ای از تفسیر قرآن در دورهٔ معاصر در مصر و شبه‌قاره پرداختند و بدین ترتیب فصل آخر کتاب گلدتسیهر را تکمیل کردند. در اوایل دههٔ ۱۹۸۰، اندرو ریپین، که در آن زمان استادیاری جوان بود، وضعیت مطالعات تفسیری تا آن زمان را در مقاله‌ای ترسیم کرد و در پایان مقاله از این آرمان سخن گفت که باید تألیف یا تألیفاتی را جایگزین اثر گلدتسیهر کرد. ریپین همان‌جا از برگزاری کنفرانسی در آینده خبر داد و انتشار کتاب حاصل از آن کنفرانس را گامی به سوی این آرمان خواند.^۴ در آوریل ۱۹۸۵ وعدهٔ ریپین تحقق یافت و

۳. پیش‌تر در مقاله‌ای به معرفی و دسته‌بندی آثار تفسیرپژوهی در سنت اسلامی پرداخته‌ام. بنگرید به: مهرداد عباسی، «پژوهش‌های تفسیری در جهان اسلام»، در: *دانشنامهٔ جهان اسلام*، تهران ۱۳۸۲، ج ۷، ص ۶۶۵-۶۶۹؛ چاپ مجدد در: *تفسیر قرآن: تاریخچه، اصول، روش‌ها*، تهران: انتشارات کتاب مرجع، ۱۳۸۸، ص ۱۱۱-۱۲۳.

4. Andrew Rippin, 'The Present Status of Tafsir Studies', *The Muslim World*, 72 (1982), pp. 224-238.

کنفرانسی با عنوان «تاریخ تفسیر قرآن» به همت او در دانشگاه کلگری در کانادا برگزار شد و مقاله‌های ارائه شده در کنفرانس پس از اعمال تغییراتی زیر نظر او در سال ۱۹۸۸ در قالب مجموعه‌ای با عنوان رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن^۵ در انتشارات دانشگاه آکسفورد به چاپ رسید. کتابی که پیش روی خواننده قرار دارد ترجمه‌ای از همین مجموعه مقالات است.

در مقدمه کتاب، ریپین به درستی می‌گوید که اثر گلدتسیهر، اگرچه در دوره خود اثری شایسته بود، در حال حاضر کافی نیست و زمانه ما به نگارش تاریخی جدید برای تفسیر قرآن نیاز دارد. او که جایگزین نهایی کار گلدتسیهر را نه یک کتاب بلکه مجموعه‌ای از رساله‌های پژوهشی می‌داند، هر یک از مقاله‌های این کتاب را قابل تبدیل به یک تک‌نگاری در حوزه تفسیرپژوهی برمی‌شمارد. از آنجاکه این کتاب زمانی منتشر شد که هنوز آثار چندانی در مطالعات تفسیری تدوین نشده بود، می‌توان مجموعه مقاله‌های کتاب را نقطه عطفی مهم در این مطالعات تلقی کرد که با تأکید و تمرکز بر مسئله‌های موجود در تفسیرپژوهی در نسل‌های بعدی محققان مطالعات قرآنی ایده‌ها و انگیزه‌هایی نو پدید آورد.

انتشار این کتاب با اقبال خوبی در محافل غربی مواجه شد، چنانکه در طی سه سال پس از انتشار آن، قریب به پانزده یادداشت کوتاه و بلند در معرفی و نقد این کتاب در نشریات ادواری به زبان‌های انگلیسی، فرانسه و آلمانی انتشار یافت. از جمله بررسی‌های محققانه و منصفانه کتاب می‌توان به ترتیب به یادداشت‌های جان برتن و برنارد وایس اشاره کرد.^۶ برتن در یادداشتی نسبتاً طولانی تک‌تک مقاله‌ها را مرور کرده و ویژگی‌ها و نقاط قوت و ضعف آنها را برشمرده است. وایس نیز اگرچه از مسائلی همچون عدم ارتباط برخی از مقالات کتاب با حوزه تفسیر قرآن انتقاد کرده، در مجموع، انتشار این کتاب را گامی به جلو در مطالعات اسلامی خوانده و هر مقاله آن را پژوهشی اصیل و

5. Andrew Rippin (ed.), *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an*, Oxford: Oxford University Press, 1988.

۶. به ترتیب بنگرید به:

Bulletin of the School of Oriental and African Studies 52 (1989), pp. 340-344 (by John Burton); *Journal of the American Oriental Society* 111 (1991), pp. 155-157 (by Bernard Weiss).